

HEREN EN BOEREN IN LIMBURG 1150-1800

De relaties tussen grootgrondbezitters en boeren hebben in de loop der eeuwen veel veranderingen ondergaan. Ook van streek tot streek zijn verschillen te onderkennen. Een enigszins verantwoord overzicht van deze veranderingen kan slechts gegeven worden indien een betrekkelijk groot gebied over een ruim tijdvak wordt bestudeerd. Het door ons gekozen tijdvak loopt van de hoge Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Regime; het gebied, waarover gegevens worden onderzocht, beslaat grosso modo het oude hertogdom Limburg aan de Vesdre en de beide huidige provincies Limburg in België en Nederland.

Over een zo lange tijd kunnen niet alle relevante vraagpunten in kort bestek worden behandeld. Daarom is de vraagstelling beperkt tot enerzijds de invloeden van institutionele factoren en anderzijds die van statische en dynamische economische factoren op de betrekkingen tussen grootgrondbezitters en de kleinere boeren en pachters.

De drie Limburgen kenden grote verschillen in verdeling van het grondbezit over heren en eigenerfde boeren. Deze verschillen hingen op de eerste plaats samen met de kwaliteit van de bodem. Op de magere zandgronden in de noordelijke delen van Belgisch en Nederlands Limburg en op de moeilijk te bewerken heuvels van de Ardennen is het grondbezit van adel en Kerk altijd heel gering geweest. In de Kempen bezat elk van beide standen slechts ongeveer 3% van de ontgonnen grond. Het bezit van de burgerij was daarentegen veel aanzienlijker: 16,5% van de betaalde oppervlakte. Drie/vierde van het bouwland was eigen bezit van de boeren die het bewerkten.¹ In de hooggelegen streken van het Land van Herve en het markiezaat van Franchimont had de Kerk weinig grond in eigendom, in het oude hertogdom Limburg slechts 3% en in het graafschap Dalem, waar de abdij van Godsdal één/twaalfde van de akkerbouwgronden bezat, 10%. De adel bezat driemaal zoveel grond als de Kerk. Bijna 80% van de grond behoorde aan burgerij en boeren.²

Op de zware lössgronden in de Haspengouw en in het zuiden van Nederlands Limburg was het grootgrondbezit aanzienlijk meer verbreid. Dit gold ook voor de tegenover Luik langs de Maas gelegen dorpen in Dalem. In de Vlaam-

¹ J. Delatte, *Les classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle*, Liège 1945, p. 302.

² J. Ruwet, *L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime*, Liège 1943, p. 65 en p. 213-214.

se Haspengouw besloeg het bezit van de Kerk ongeveer 30% van de beteelde oppervlakte. Bijna 15% was in bezit van de adel. De burgerij heeft in dit gebied tegen het einde van het Ancien Regime zijn bezit aanzienlijk uitgebreid. Vooral burgers van Hasselt, St. Truiden en Maastricht hebben toen veel grond gekocht. Omstreeks 1795 bezaten de burgers bijna evenveel grond als de edellieden.³ Tussen 1796 en 1830 is het grondbezit van stedelingen door aankoop van geconfisqueerd kerkelijk goed sterk uitgebreid. De boeren bezaten omstreeks 1800 nog slechts 40% van de beteelde oppervlakte.

Tussen de diverse dorpen bestonden evenwel grote verschillen. In dorpen, waar de heerlijke rechten in handen van de adel waren, was ook het grondbezit van edellieden groot. Elders, waar deze rechten aan de Kerk waren overgegaan, bezaten religieuze instellingen het grootste deel van de landbouwgronden.⁴ Soortgelijke verhoudingen als in de Vlaamse Haspengouw zijn ook in Nederlands Zuid-Limburg voorgekomen. De toenmalige territoriale versnippering van die landstreek maakt het evenwel onmogelijk cijfers voor het totale gebied te geven.

Ook in de Waalse Haspengouw verschilde de omvang van het bezit van Kerk en boeren niet veel van die in de Vlaamse Haspengouw. Alleen het bezit van de adel was er aanzienlijk groter; het omvatte ruim 20% van de voor akkerbouw benutte oppervlakte. De burgerij had veel minder grondbezit, omdat de inwoners van Luik zich tot 1795 niet op de verwerving van grond hebben toegelegd. Dientengevolge bezaten stedelingen in deze streken tot het einde van de 18e eeuw minder dan 10% van de akkerlanden.⁵ In de Maasdorpen ten oosten van Luik is veel kerkelijk grondbezit voorgekomen vanwege de invloed die Luikse religieuze instellingen daar hebben uitgeoefend. In sommige dorpen bezat de Kerk twee/derde van de landerijen.⁶

Het kerkelijk en adellijk grondbezit heeft tot het eind van de 18e eeuw de omvang die het omstreeks 1600 had vrijwel behouden. In het hertogdom Limburg komen tellingen van de omvang van het grondbezit uit de 17e en de 18e eeuw op vrijwel dezelfde eindcijfers uit.⁷ In de Haspengouw en in Nederlands Zuid-Limburg is het kerkelijk grondbezit eeuwenlang nagenoeg onaangetast gebleven. Van de 16e tot de 18e eeuw is evenwel enig adellijk grondbezit overgegaan in handen van burgers. Omdat de verwerving van adellijk goed vaak diende om sociale stijging naar de adelstand mogelijk te maken, keerde

³ Delatte, o.c., p. 76.

⁴ Delatte, o.c., p. 74-75.

⁵ Delatte, o.c., p. 302.

⁶ Delatte, o.c., p. 84.

⁷ Ruwet, o.c., p. 213.

voormalig adellijk bezit nogal eens via de geadelde burgerij terug naar de oorspronkelijk bezittende klasse. Nauwkeurige berekeningen van Simenon leren ons dat de omvang van het kerkelijk bezit soms tijdens de hoge Middeleeuwen reeds bijna was vastgelegd. De abdij St. Truiden bezat in 1272 ruim 900 ha. grond. Door kleine verwervingen is haar territorium sedertdien langzaam gestegen tot weinig minder dan 1100 ha. in 1600.⁸ Bewaard gebleven oorkonden betreffende kloosters en kerkelijke instellingen wijzen uit dat ook in Nederlands Limburg grondtransacties na 1250 een veel beperkter omvang hebben gehad dan voordien.

Vooraf tijdens de 12e en 13e eeuw zijn veel wijzigingen in de bezitsverhoudingen tot stand gekomen. Abt Willem van Ryckel wist bijvoorbeeld het bezit van de abdij St. Truiden tussen 1253 en 1272 uit te breiden van 563 tot 1045 bunder.⁹ In hetzelfde tijdvak hebben onder andere de abdijen van Godsdal, Thorn en Rolduc, de Proosdij van Meerssen en de kapittels van Maastricht, Aken en Luik vaak tientallen hectaren grond tegelijk verworven of vervreemd.¹⁰

De reorganisatie van het kerkelijk grondbezit in de hoge Middeleeuwen hield verband met een wijziging in de exploitatievorm. Sedert het einde van de 12e eeuw verliet men de methode van directe uitbating door de kloosterlingen. In St. Truiden trachtte abt Willem van Ryckel van 1253 af zoveel als mogelijk alle grote bedrijven, waarop het domaniale systeem nog werd toegepast, in tijdpacht uit te geven.¹¹ De opbrengst van de domaniaal georganiseerde bedrijven was tot dan toe relatief laag geweest. De slechte financiële toestand van sommige kerkelijke instellingen liet niet toe het domaniaal stelsel nog langer te handhaven; bovendien had de langdurige afwezigheid van monniken, noodzakelijk vanwege het toezicht op de verspreide landbouwbedrijven, een nadelige invloed op het geestelijk leven in de abdij.¹² De verandering in exploitatie-

⁸ G. Simenon, *L'organisation économique de l'Abbaye de St. Trond*, Academie Royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques et classe des Beaux-Arts, 2e serie, t. X, 1912, p. 27-31.

⁹ Simenon, o.c., p. 26-27.

¹⁰ Cfr. *Annales Rodenses*, uitg. P. C. Boeren en G. W. A. Panhuysen, Assen 1968; M. S. P. Ernst, *Histoire du Limbourg*, t. VII, Liège 1847; G. D. Franquinet, *Oorkonden en bescheiden van het O.L. Vrouwekapittel te Maastricht*, dl. I, Maastricht 1870; dez., *Oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade en van de kloosters Marienthal en Sinnich*, Maastricht 1869; dez., *Beredeneerde inventaris van het adellijk klooster St. Gerlach*, Maastricht 1877; J. Habets, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke Rijksabdij Thorn*, dl. I, 's-Gravenhage 1889; E. Meuthen, *Aachener Urkunden 1101-1250*, Aachen 1971.

¹¹ H. Pirenne, *Le livre de Guillaume de Ryckel. Polyptique et comptes de l'abbaye de St. Trond au milieu du XIIIe siècle*, Bruxelles 1896.

¹² Simenon, o.c., p. 111-119.

wijze heeft zich evenwel niet overal tegelijk doorgezet. Merkwaardigerwijze leidde een poging tot het invoeren van een strengere observantie van de kloosterregel in het midden van de 13e eeuw in Godsdal juist tot herinvoering van een domaniaal systeem. De regel van Bernardus eiste dat lekebroeders onder leiding van een religieus de landerijen uitbaatten. Het bleek echter spoedig onmogelijk hiervoor voldoende lekebroeders te vinden, terwijl ook hier de kloostertucht geschaad werd door de regelmatige afwezigheid van religieuzen. In de 14e eeuw moest deze abdij de domaniale exploitatievorm opgeven.¹³ Ook in Zuid-Limburg is het hofstelsel in deze tijd uiteengevallen.¹⁴ Incidenteel hebben vertegenwoordigers van de plattelandsadel de eigen exploitatie nog tot in de 16e eeuw volgehouden.¹⁵ Sommige elementen van het hofstelsel, zoals het gemeenschappelijk gebruik van marken en de herendiensten, bleven evenwel bestaan, zij het in gewijzigde vorm. Zij verdwenen vaak pas sedert de 17e en 18e eeuw door ontginning der gemene gronden of afkoop van de herendiensten.¹⁶

In de tijd vóór 1250, waarin het domaniaal systeem nog op grote schaal werd toegepast, hebben kerkelijke en adellijke grootgrondbezitters nochtans steeds een belangrijk deel van hun grond in pacht uitgegeven.¹⁷ De wijze van verpachting verschilde aanvankelijk sterk. Zo had het klooster Sinnich in het oude hertogdom Limburg aanvankelijk een uitgesproken voorkeur voor erfpachten, eeuwige pacht en langdurige tijdpacht, waarbij vaak een termijn van honderd jaar en één dag werd toegepast.¹⁸ Het klooster Godsdal kende vrijwel alleen tijdpacht met een korte looptijd. Vanwege de afgelegen ligging van de abdij werd de pacht ten dele in handelswaar, zoals suiker, specerijen en zuidvruchten, voldaan.¹⁹ In St. Truiden werd ook voor tijdpacht gekozen. In de 15e en 16e eeuw slaagde een aantal pachters er echter in hun contracten te doen omzetten in erfpachtvereenkomsten.²⁰ Zoiets heeft zich op het bezit van het kapittel van Tongeren al een eeuw eerder voorgedaan. Van dit verschijnsel kennen we eveneens een voorbeeld uit Mechelen-Wittem in Nederlands Limburg uit de 15e eeuw. Daar werden gronden, die eigendom waren

¹³ Ruwet, o.c., p. 219.

¹⁴ W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in wording*, 's-Gravenhage 1964, p. 63.

¹⁵ H. O. J. H. Bauduin en J. C. G. M. Jansen, *Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis*, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (S.S.E.G.L.)*, XV, 1969, p. 48.

¹⁶ Cfr. R.A.L., *Archieven van de kastelen Borgharen en Eijsden*.

¹⁷ Alberts en Jansen, o.c., p. 62.

¹⁸ Ruwet, o.c., p. 221.

¹⁹ Ruwet, o.c., p. 220.

²⁰ Simenon, o.c., p. 111.

van een vrouwenklooster in Aken, in erfpacht uitgegeven en vervolgens door de opvolgende pachters onder hun erfgenamen verdeeld.²¹

Tijdpacht met pachttermijnen van 3, 6, 8, 9, 12 en 16 jaar ontwikkelde zich langzamerhand tot de meest voorkomende pachtvorm. In die nieuwe tijd werd dit soort contracten haast regel. De duur van het contract hing niet zozeer af van het toegepaste vruchtwisselingsstelsel, dan wel van de lokale gebruiken op het stuk van de bemesting. Waar het gebruikelijk was de gepachte grond éénmaal per drie of zes jaar te bemesten, vormde de contracttijd een veelvoud van drie; waar echter maar één keer per vier jaar bemesting was voorgeschreven, werden contracten met een looptijd van acht en zestien jaar afgesloten.²²

Niet alleen de erfpacht, maar ook de kortdurende tijdpacht heeft vermindering van de omvang van de landbouwbedrijven tot gevolg gehad. Het is steeds buitengewoon moeilijk geweest pachters te vinden, die over voldoende geld beschikten om het vee aan te schaffen, nodig voor de bewerking van een grote hoeve. Het gebrek aan financieel draagkrachtige pachters heeft nog een ander gevolg gehad: wanneer een geschikte pachter was gevonden, diende de eigenaar van de grond er voor te waken dat hij de hoeve niet verliet. Anders dan in het laat-Middeleeuwse Brabant²³ bleven de pachters in Limburg tenminste vanaf de tweede helft van de 14e eeuw vaak generaties lang op de bedrijven. Zo bleven in Berg en Terblijt alle bedrijven op één na steeds heel lang in handen van dezelfde familie. Op het ene bedrijf, dat de uitzondering op deze regel heeft gevormd, wisselde de eigenaar van de 14e tot de 16e eeuw na de expiratie van elk contract van pachter. De oorzaak van dit gedrag is niet bekend. Het aanhouden van steeds dezelfde pachter is ook opgetreden bij de pacht van losse percelen, die door zelfstandige landbouwers werden bijgepacht als aanvulling op het eigen bezit. Soms nam het aantal gegadigden voor het afsluiten van een pachtcontract toe, naarmate de percelen verder werden opgesplitst. Versnippering van grondbezit en verhoging van de pacht prijs gingen dan hand in hand. Splitsing van bedrijven werd bijgevolg voor de verpachter financieel aantrekkelijk.²⁴ Alleen de adel hield tot het eind der 18e eeuw vast aan concentratie van haar bezit in grote bedrijven.²⁵ In alle gevallen zijn eigenaar en pachter in hoge mate van elkaar afhankelijk geweest.

Wie door omstandigheden gedwongen was een nieuwe pachter te zoeken, ging soms over tot halfwinning, waarbij de opbrengst van de gewassen tussen

²¹ S.H.C., Archief Mouset te Mechelen-Wittem, no. 1.

²² E. Roebroek, *Het land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied*, Assen 1967, p. 359-363.

²³ H. P. H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant in de 14e en 15e eeuw*, Assen 1955.

²⁴ Delatte, o.c., p. 136-142.

²⁵ Roebroek, o.c., p. 326.

eigenaar en pachter werd gedeeld. Halfwinningscontracten waren echter betrekkelijk zeldzaam in de Limburgen, behalve wellicht op de zandgronden. Meestal duurde de periode, waarin een bedrijf in halfwinning werd geëxploiteerd, niet lang. In Nederlands Zuid-Limburg is slechts één voorbeeld gevonden van een halfpacht, die meer dan honderd jaar werd voortgezet. In veel gevallen werd het halfwinningscontract aangegaan in economisch slechte tijden en weer in geldpacht of in betaling in natura omgezet zodra de omstandigheden beter werden.²⁶ Het is niet helemaal duidelijk of deze stelling ook voor Noord- en Midden-Limburg opgaat. In Blerick zijn heel wat halfwinningscontracten aangetroffen. Uit publicaties die daarop betrekking hebben²⁷ kan echter niet worden afgeleid of halfwinning in de omgeving van Venlo alleen maar in bepaalde omstandigheden in zwang is geweest of dat deze pachtvorm langdurig werd voortgezet. Iets meer duidelijkheid is er over Midden-Limburg. Daar heeft de Nassause domeinraad de domeinhoeven in het Land van Montfort tot 1820 in halfpacht uitgegeven. De raad praktiseerde een welhaast ideaal te noemen vorm van halfwinning door zelf een deel van het vee beschikbaar te stellen.²⁸ Elders kwamen vee, werktuigen en zaadgoed voor rekening van de pachter.

De grondeigenaren zagen heel goed in, dat hun belang gediend was met levensvatbare bedrijven. De pachters werden in barre tijden gesteund met kortingen op de pacht, kredieten voor de aankoop van vee en door de eigenaar ter beschikking gesteld zaaigoed. In de omgeving van Maastricht werd dit soort hulp - naar het schijnt - meestal ad hoc verleend na overleg tussen pachter en grondeigenaar. Elders werd zij volgens vaste regels verstrekt.²⁹ De burgerij gaf waarschijnlijk de meest effectieve hulp aan de pachters. Zij beperkte zich niet er toe haar pachters over een dieptepunt heen te helpen, maar regelmatig bleek zij zelfs bereid structurele verbeteringen tot stand te brengen. Door investeringen, zoals de bouw van stallen en schuren, vergroting van de omvang van het bedrijf en omzetting van akkerland in weiden, waardoor een modernere bedrijfsvoering mogelijk werd, hielp menig burger mee aan de verbetering van de productiviteit. Op langere termijn werden dientengevolge de inkomsten van de grondeigenaren vermeerderd.³⁰ De religieuze instellingen volgden vanwege hun geringere financiële draagkracht pas na 1740 het voor-

²⁶ W. Hendriks, L. van Hout en Th. Huys, *Een plesantigh Huys*, Blerick 1978.

²⁷ J. C. G. M. Jansen, *Landbouw rond Maastricht*, in *S.S.E.G.L.*, XVII, 1968, p. 1-98.

²⁸ Roebroek, o.c., p. 365-366.

²⁹ Simenon, o.c., p. 132.

³⁰ Bauduin en Jansen, o.c., p. 70-72.

beeld van de burgerij,³¹ terwijl de adel eerst tegen het einde van de 18e eeuw dezelfde beleidslijn ging volgen.³²

Naast de gronden die zij sedert de late Middeleeuwen voornamelijk door derden lieten uitbaten, hadden adel en geestelijkheid min of meer duidelijke rechten op een groot aantal doorgaans sterk versnipperde percelen. De abdij St. Truiden had bijvoorbeeld 650 ha. beleend bezit. De gebruiksrechten op deze gronden berustten volledig bij de pachters. Iets dergelijks gold ook voor cijnsgronden. De cijnsheffer had geen enkele invloed op hun exploitatie. De vergoedingen, die laten en cijnsplichtigen moesten opbrengen, waren heel gering.

In de late Middeleeuwen vergrootten de grondeigenaren in Vlaamstalige gebieden de druk op de pachters aanzienlijk. In sommige delen van Brabant en in de Vlaamse Haspengouw nam de bevolking in de 15e eeuw af, naarmate de productiviteit in de landbouw steeg. Terzeldertijd werden de pachtsummen aanzienlijk verhoogd.³³ Deze ontwikkeling had echter geen verdere consequenties voor de verhouding tussen grootgrondbezitter en landbouwer. Zij heeft niet geleid tot persoonlijke afhankelijkheid van de plattelanders van hun heren, integendeel, sommige pachters zagen kans hun greep op het bedrijf te verstevigen via aanzienlijke verlengingen van de pachtovereenkomsten.

Behalve de directe invloed van de grondeigenaren op de exploitatie van de bedrijven door de pachters, was de inbreng van de lokale gemeenschap op de agrarische bedrijvigheid van betekenis. In vrijwel alle pachtcontracten in ons onderzoekgebied kwamen twee bepalingen voor, die verwezen naar plaatselijke gebruiken bij de exploitatie van het boerenbedrijf: de bewerking van de grond moest plaats vinden volgens de gebruiken van het dorp; iedere landbouwer had de beperkingen te aanvaarden die voortvloeiden uit de rechten op de gemene gronden.

Deze lokale gebruiken hebben lange tijd de overgang verhinderd van het drieslagstelsel naar een rotatiesysteem, waarin meer harde granen en handelsgewassen voorkwamen. Nadat het bouwland in de 17e eeuw was omheind, werd een deel van deze rechten vervangen door erfdiensbaarheden. De Flurzwang had nog slechts betrekking op een klein deel van de grond. Het stoppelrecht begint in het Land van Herve in de 15e eeuw te verdwijnen. In 1611 bestond het helemaal niet meer en vloeiden er geen beletselen voor de ver-

³¹ J. Ruwet, *Mesure de la production agricole sous l'ancien régime. Le Blé en Pays Mosan*, in *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, t. 19, 1964, p. 632 en Bauduin en Jansen, o.c., p. 69-92.

³² Bauduin en Jansen, o.c., p. 54 en Ruwet, *Mesure*, o.c., p. 632.

³³ Gebaseerd op een nog ongepubliceerd manuscript van de auteur.

bouw van wintervruchten meer uit dit recht voort.³⁴ Ook in de Haspengouw belemmerde voornoemd recht gedurende de Nieuwe Tijd nagenoeg nergens de intensivering van de teelt en de ontplooiing van een agrarisch individualisme.³⁵

Veel meer moeilijkheden ontstonden bij de ontginning van de gemene gronden, omdat er een bedreiging van uitging voor de kleine boeren, die hun vee niet meer konden weiden. Op de zandgronden in Nederlands Noord-Limburg en in de Kempen ontstond daartegen weinig verzet, omdat er zóveel woeste gronden waren, dat een bescheiden mate van ontginning niet als hinderlijk werd ervaren. Weliswaar waakten de dorpsbesturen er naijverig over, dat de ingezetenen van snel groeiende buurdorpen geen rechten op de gemene gronden van de buurdorpen gingen claimen.³⁶ In het Land van Herve deden zich evenmin moeilijkheden voor. Daar was sinds de 16e eeuw de veeteelt in betekenis toegenomen. Er werden zoveel kunstweiden aangelegd, dat er niet langer behoefte was aan gebruiksrechten op de gemene gronden.³⁷

Vooraf in Franchimont en in de Haspengouw deden zich moeilijkheden voor, nadat een aantal heren in het Land van Herve, waar de bevolking weinig attent was op de collectieve rechten, zich nieuwe inkomsten had weten te verwerven uit het gebruik van de bossen. Vooral de prinsbisschop van Luik trachtte deze bron van inkomsten ook elders ingang te doen vinden. Hij stuitte echter op zoveel verzet, dat hij zijn plannen moest laten varen.³⁸

Uiteindelijk hadden de boeren in de omgeving van Maastricht en St. Truiden in 1789, toen zij gelegenheid kregen hun grieven te uiten, weinig moeite met de overblijfselen van de heerlijke rechten. Slechts in enkele plaatsen werd geklaagd over tienden, herendiensten en de nalatigheid, waarmee kerkelijke functionarissen hun deel der collectieve lasten nakwamen; daarmee werd veelal het onderhoud van kerktorens en kerkhoven bedoeld. In het algemeen was er echter weinig sociale agitatie. De adel bleef geheel buiten schot.³⁹

Samenvattend kan men zeggen dat althans voor wat betreft de Nieuwe Tijd de juridische en institutionele kaders in de onderzochte regio nauwelijks invloed hebben uitgeoefend op de ontwikkeling van de landbouw. De meeste bepalingen waren ruim geformuleerd en voor velerlei interpretatie vatbaar, zodat zij

³⁴ Ruwet, *L'agriculture*, o.c., p. 197-202.

³⁵ Delatte, o.c., p. 127.

³⁶ Zie o.a. S.H.C., *Archief parochie Roggel*; G.A. Sittard, *Collecties betreffende de Graetheide*; G.A. Helden, *Conflicten over grensafbakening met Meyel en Sevenum*.

³⁷ Ruwet, *L'agriculture*, o.c., p. 193-194.

³⁸ Delatte, o.c., p. 120-123.

³⁹ Delatte, o.c., p. 245-250.

niet remmend hebben gewerkt. Omgekeerd hebben de regionaal variërende economische ontwikkelingen een aantal rechtsregels in onbruik doen geraken en tot aanpassing van sociale kaders geleid. Ook in financieel opzicht hadden de overblijfselen van vroegere maatschappelijke verhoudingen meestal weinig betekenis. De inflatie van de 16e eeuw heeft de lasten voor de gebruikers aanzienlijk verlicht. De mogelijkheid om bepaalde lasten af te kopen, die in de 17e en 18e eeuw steeds groter werd, deed de rest. Uiteindelijk vormden alleen de tienden nog een werkelijke belasting.

De verdeling van het grootgrondbezit in drie blokken tijdens de hoge Middeleeuwen - één deel dat door pachters op grote bedrijven werd uitgebaat, een tweede deel dat sterk versnipperd werd verpacht en een derde deel dat door cijnsen, erfpachten en beleningen vrijwel in handen van de gebruikers was geraakt - heeft tot in de 17e eeuw bijgedragen tot de instandhouding van een sociale stratificatie met een samenhangende pyramidale structuur.⁴⁰ De aanwezigheid van veel grootgrondbezit in sommige delen van ons onderzoekgebied heeft positief gewerkt op de economische ontwikkeling. De grondeigenaren stelden een zakelijk verantwoord beheer van hun eigendommen ten eerste op prijs en bleken bereid de daartoe noodzakelijke investeringen mee te financieren, ofschoon de sociale tegenstellingen dientengevolge toenamen. De pachters van de grote bedrijven, die door de kapitaalinjecties der heren veel sterker van de vernieuwingen profiteerden dan de kleine eigenaars, stegen in de 18e eeuw aanmerkelijk sneller op de maatschappelijke ladder. Uiteindelijk volgden de kleinere boeren ook de beleidslijnen van de grote pachters. Met name in het Land van Herve nam in de 18e eeuw het aantal eigenaars-grondgebruikers toe. Terzelfdertijd is ook hun sociale positie sterker geworden. Naarmate de welvaart steeg deed zich een verandering voor die leidde tot consolidatie en groei van inkomens op het platteland. Deze ontwikkeling was vooral het gevolg van de uitbouw der plattelandsnijverheid en de daaruit voortspruitende neveninkomsten van talrijke kleine boeren. Daarmee raken we het meest wesenlijke punt van onze beschouwingen: de veranderingen in de sociale stratificatie en de grote regionale verschillen in agrarische ontwikkeling binnen ons onderzoekgebied die het gevolg waren van de rol die de plattelandsnijverheid heeft gespeeld.

In de Waalse gebieden heeft de nijverheid zich al vroeg op het platteland gevestigd. Daar lopen vele smalle, snel stromende beken die al in de Middeleeuwen een geschikte beweegkracht van watermolens bleken. Waterkracht is in de Waalse Haspengouw al omstreeks het midden van de 14e eeuw een rol

⁴⁰ Bauduin en Jansen, o.c., p. 46.

gaan spelen in de nijverheid. De eerste vermelding van het gebruik van waterkracht, die ik aantrof, stamt uit 1344 en betreft een metaalbedrijf. In de tweede helft van de 14e eeuw heeft de plattelandsnijverheid zich snel verbreid. In Namen en Entre-Sambre-et-Meuse zijn in de documenten dertig metaalbedrijven uit die tijd gevonden.⁴¹ In dezelfde tijd kwamen ook de eerste vestigingen in het dal van de Hoyoux tot stand⁴² en werd in het hertogdom Limburg de eerste hoofdmijn gesticht.⁴³ Ook in de eerste helft van de 15e eeuw heeft de plattelandsnijverheid zich snel uitgebreid. In Limburg werden concessies verleend voor een reeks lood-, zink- en kalmeimijnen. Aangezien de exploitanten minder afhankelijk werden van hertogelijke voorschriften kon de bedrijfsorganisatie worden verbeterd. In dezelfde landstreek kwam ook de textielindustrie van de grond door de oprichting van volmolens,⁴⁴ terwijl in het Luikerland papiermolens in gebruik werden genomen en loodgieterijen tot stand kwamen. In het zuidwesten (Namen en Entre-Sambre-et-Meuse) nam het aantal metaalbedrijven toe van 30 tot 51. In het dal van de Hoyoux was de groei van de metaalnijverheid nog aanzienlijker. Overal werden technische innovaties in de ijzergieterijen toegepast: het percentage ijzerhutten daalde ten gunste van de pletterijen.

De tweede helft van de 15e eeuw wordt gekenmerkt door een stilstand, waarin slechts op enkele innovaties kan worden gewezen, met name de groei van het aantal inrichtingen waar gietijzer werd gezuiverd. De tendens tot uitbreiding van de plattelandsnijverheid uit het tijdvak 1350-1450 is in de 16e eeuw weer voortgezet.⁴⁵ In het zuidwesten van het prinsbisdom nam het aantal ijzerverwerkende bedrijven al vóór 1550 toe van 56 tot 147.⁴⁶ Het dal van de Hoyoux kende in de 16e eeuw 28 vestigingen of uitbreidingen van metaalbedrijven.⁴⁷ In het hertogdom Limburg werden tenminste 31 molens gebouwd ten behoeve van de textielnijverheid, de metaalbewerking en de papierfabricage,⁴⁸ terwijl gedurende de laatste jaren van de 16e eeuw enkele mesingverwerkende bedrijven zich in Nederlands Limburg vestigden, te weten in

⁴¹ A. Gillard, *L'industrie du fer dans les localités du Comte de Namur et de l'Entre-Sambre-et-Meuse de 1345 à 1600*, Bruxelles 1971.

⁴² F. Discry, *L'Ancien Bassin sidérurgique du Hoyoux*, Heule 1970.

⁴³ M. Yans, *Histoire économique du Duché de Limbourg sous la Maison de Bourgogne*, Bruxelles 1938.

⁴⁴ A.R.A.B., Chambre des Comptes, 2565, Comptes du Duché de Limbourg, 1730-1, fol. 114 sqs.

⁴⁵ J. Lejeune, *La formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVIe siècle*, Liège 1939.

⁴⁶ Gillard, o.c., p. 104-133.

⁴⁷ Discry, o.c., p. 221-405.

⁴⁸ A.R.A.B., Chambre des Comptes, 2565, fol. 114 sqs.

Vaals en Eijsden. De 17e eeuw is weer een tijdvak van stilstand geweest. Tijdens de 18e eeuw daarentegen heeft de plattelandsnijverheid in heel de streek ten zuiden van de lijn Aken-Maastricht-St. Truiden een hoge vlucht genomen.⁴⁹ In die tijd zijn er ook enige belangrijke aanzetten tot het vestigen van nijverheid in Vlaamssprekende gebieden te onderkennen.⁵⁰

De uitbouw van de plattelandsnijverheid heeft gewichtige gevolgen gehad voor de landbouw. Op de eerste plaats werd het inwonertal van vele dorpen groter door de industriële bedrijvigheid. De vraag naar granen steeg. In de late Middeleeuwen werd daaraan bijna volledig voldaan door een toename van de voedingsmiddelenproductie in de onmiddellijke omgeving van de plaatsen, waar deze additionele behoefte was ontstaan. Daarentegen werd in de Nieuwe Tijd veel graan uit verderweg gelegen streken aangevoerd. In de akkerbouwcentra rond Maastricht kon een negatieve correlatie worden vastgesteld tussen het tempo, waarin de landbouw werd gemoderniseerd en de afstand tot de centra van plattelandsnijverheid: hoe dichter bij Herve en Verviers, des te sneller steeg de productiviteit van de graanteelt.

De plattelandsnijverheid heeft uiteraard geleid tot een wezenlijke verandering in de sociale structuur. Talrijke kleine eigenaren van akkerbouwbedrijfjes en pachters van versnipperd grootgrondgebied werden aangelokt door de mogelijkheid een bijverdienste te verwerven door incidenteel werkzaamheden te verrichten ten behoeve van de industrie. Kleine boeren vervulden gedurende de periode dat de industriële bedrijfjes op het platteland werkten - zij waren zelden gedurende het gehele jaar in bedrijf - een taak als arbeidskracht in de nijverheid en gedurende de rest van het jaar bedreven zij landbouw. De verhouding tussen die activiteiten wisselde sterk. In tijden, waarin de nijverheid sterk expandeerde, zoals de 16e en de 18e eeuw, bleef er weinig tijd over voor agrarische activiteiten, terwijl de behoefte aan voedingsmiddelen dan juist het grootst was. De pachters van grote hoeven en de eigenaren van zelfstandige landbouwbedrijven, die groot genoeg waren om gedurende het gehele jaar beslag te leggen op de beschikbare arbeidstijd, moesten in dat geval alleen aan de groeiende vraag voldoen. Dientengevolge ontstonden voor hen mogelijkheden hun bedrijf te verbeteren. De keuters waren zo geoccupeerd met hun werk voor de industrie dat zij geen gelegenheid hadden de innovaties over te nemen. Er ontstond een verschil in ontwikkelingsniveau tussen de grote en

⁴⁹ H. Kellenbenz, *Les industries dans l'Europe moderne, 1500-1750*, in *L'industrialisation en Europe au XIXe siècle, Cartographie et Typologie*, Paris 1972, p. 98 en 103.

⁵⁰ J. C. G. M. Jansen, *De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e en de 19e eeuw. Een terreinverkenning*, in *Economisch- en sociaal-historisch Jaarboek*, dl. 38, 1975, p. 73-95.

kleine landbouwbedrijven; kortom, men zou kunnen spreken van sociale stagnatie op de keuterijen.⁵¹

De plattelandsnijverheid heeft ook op andere wijze bijgedragen tot wijzigingen in de sociale stratificatie. De neveninkomsten uit industriële bedrijvigheid verbeterden het uitzicht voor jonge mensen om een gezin te onderhouden, immers uitsluitend uit de opbrengst van hun agrarisch bedoeninkje konden zij zich niet bedruipen. Zij konden nu op wat jeugdiger leeftijd gaan trouwen. Ook konden meer kinderen uit een gezin in het huwelijk treden. De bezwaren tegen splitsing van het familiebezit vielen door de bijverdiensten goeddeels weg.⁵² Het aantal kleine en zeer kleine grondbezitters nam toe. De middelgrote bedrijven verdwenen langzamerhand.

In ons onderzoekgebied werden vooral in de 18e eeuw veel voorbeelden aangetroffen van dit verschijnsel. De sociale verschillen ten plattelande werden vergroot en de gelijkmatig opgebouwde sociale pyramide werd vervangen door een sociale structuur bestaande uit twee klassen: de grote boeren en de arbeiders in de nijverheid, die nog wat agrarische activiteiten ontplooiden.

De gevolgen van de nevenactiviteiten in de nijverheid zijn voor de landbouw niet uitsluitend negatief geweest. De huisnijverheid heeft er toe geleid dat vrouwen en kinderen bij ambachtelijke werkzaamheden werden ingeschakeld. Zodoende verdween een deel van de verborgen werkloosheid ten plattelande en steeg het gezinsinkomen. Het werd mogelijk enig geld te reserveren en de kosten te betalen voor de overgang naar een agrarische bedrijfsvoering, die beter paste bij de gemengde activiteiten van de boer-handwerker. Dit heeft er soms toe geleid dat het accent verlegd werd naar de veeteelt.⁵³ In het Land van Herve vond deze verschuiving al in de 16e eeuw plaats. In 1611 al was 81% van de gemene gronden op het plateau van Herve omgezet in weiden.⁵⁴ In de Teutendorpen in de Limburgse Kempen voltrok zich in de 18e eeuw een soortgelijke ontwikkeling.

In het kader van de plattelandsnijverheid zijn bovendien kansen ontstaan voor toeleveringsbedrijven en diensten. De mijnbouw in het oosten van het hertogdom Limburg had bijvoorbeeld grote behoefte aan mijnhout en de metaalnijverheid had houtskool nodig, dat door de omwonenden werd geleverd.⁵⁵ Veel

⁵¹ J. C. G. M. Jansen, *Agrarian development and exploitation in South Limburg in the years 1650-1850*, in *Acta Historiae Neerlandicae*, vol. V, Leiden 1971, p. 264-270.

⁵² R. Braun, *Industrialisierung und Volksleben*, Erlenbach-Zürich 1960; Ruwet, *L'agriculture*, o.c., p. 230-231.

⁵³ R. Knaepen, *Lommel, de Vrijheid en het Teutendorp*, Brussel 1972, p. 110-111 en Ruwet, *L'agriculture*, o.c., *passim*.

⁵⁴ Ruwet, *L'agriculture*, o.c., p. 54-55.

⁵⁵ A.R.A.B., *Chambre des Comptes*, 2560, *Rekening van de domeinen van Limburg*, 1723, fol. 89^{vis}-90.

arbeidskracht was gemoeid met het transport van gedolven erts en kolen naar verwerkingscentra. Menige dorpsbewoner vond gelegenheid zich met behoud van zijn zelfstandigheid in deze sfeer een bijverdienste te verwerven.

Kernpunt in de verhouding tussen grootgrondbezitters en kleine boeren blijkt steeds weer de vermogenspositie van de pachters en de kleine eigenaren. Vooral de behoefte aan vlottend kapitaal was erg groot. Dat gold voor alle vormen van bedrijvigheid die ten plattelande werden uitgeoefend. Voor de textielnijverheid heeft J. A. von Clermont daarover gegevens medegedeeld.⁵⁶ De investeringen in vaste activa (gebouwen en machines) vergden slechts enkele duizenden guldens, aan handelskapitaal was echter het honderdvoudige nodig, omdat het eindproduct, door het traag werkende systeem van betaling via wissels, eerst na ongeveer een jaar werd betaald. Dergelijke kosten konden uiteraard niet door kleine handwerklieden worden opgebracht. In de mijnbouw werden de kapitaalslasten, die aan het einde van de 17e eeuw door de noodzakelijk geworden afwateringswerken waren gestegen, nog lange tijd door zogenaamde Köhlergesellschaften opgebracht. Omstreeks het midden van de 18e eeuw moest een aantal van deze samenwerkingsverbanden van mijnwerkers echter aansluiting zoeken bij kapitaalkrachtige instellingen, zoals de abdij van Rolduc.⁵⁷ In de bedrijfstakken die gebruik maakten van waterkracht moesten bij de oprichting van een molen aanzienlijke kosten gemaakt worden voor de regulering van de waterhuishouding. Liet men dit na dan verzonk de molen spoedig in een moeras.⁵⁸ Zodra de aanleg van de molenvliet gereed was, kon de ondernemer zich honderden jaren lang beperken tot de onderhoudskosten en een kleine vergoeding aan de landsheer. Het handelskapitaal slokte derhalve het leeuwendeel der financieringsmiddelen op. Ook in de landbouw leverde de behoefte aan vlottend kapitaal steeds problemen op. Of de boer nu eigenaar was van het bedrijf of pachter, de rentabiliteit van de exploitatie werd hoofdzakelijk bepaald door de hoeveelheid vee die werd ingebracht. Naarmate het veebestand groter was, konden de bouwlanden beter bemest worden en kon dus een hogere opbrengst worden behaald. De instandhouding van het veebestand was altijd een precare aangelegenheid en uitbreiding van de levende have vroeg ook nog aanzienlijke investeringen van infrastructurele aard (stallen en weiland). Naarmate een boer er in slaagde meer vee te verwerven, kon hij ge-

⁵⁶ [J. A. von Clermont], *Freyzügige Betrachtungen eines Weltbürgers zum Wohl von Aachen*, Frankfurt 1788.

⁵⁷ C. E. P. M. Raedts, *Opkomst, ontwikkeling en neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*, Assen 1974, p. 27-31.

⁵⁸ R. Leboutte, *De lakenfabriek Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck te Dalem (1774-1890)*, in *S.S.E.G.L.*, XXIV, 1979, p. 46.

makkelijker overschakelen van akkerbouw op veeteelt, een bedrijvigheid die per hectare tweemaal zoveel geld opleverde.⁵⁹ In de Limburgse Kempen bleek een kapitaalcrachtige boer een nog aanzienlijk hoger rendement te kunnen behalen door over te schakelen op vetmesterij.⁶⁰

Omtrent de omvang der vermogens ten plattelande is helaas nog weinig bekend, met uitzondering van enige publicaties over zeer grote vermogens. De vermogensverhoudingen in het Limburgse kunnen enigermate afgelezen worden uit de opbrengst van het recht op het beste erfdeel, dat de hertog van Limburg in de 18e eeuw nog bezat in de dorpen Balen en Henri-Chapelle, alsmede in het verstedelijkte Eupen. Gedurende vier jaar, tussen 1723 en 1730, hebben wij die opbrengst gespecificeerd teruggevonden in de rekeningen van de domeinen van Limburg.⁶¹ Van 130 patres familiae kennen we daardoor de waarde van het beste stuk uit hun nalatenschap. Het bleek dat de gemiddelde waarde van het beste erfstuk in het verstedelijkte Eupen 40% hoger lag dan op het platteland, omdat in Eupen enkele zeer gefortuneerde personen leefden, die ontbraken op het platteland.

Een gedetailleerd beeld geeft onderstaande tabel:

Tabel I. *Verdeling der vermogens in Eupen, Balen en Henri-Chapelle van 1723 tot 1730 in procenten van het totaal.*

plaats	geen vermogen	zeer klein vermogen (<5 gld)	klein vermogen (5-9.99)	matig vermogen (10-23.99)	aanzienlijk vermogen (24-71.99)	groot vermogen (>72 gld)
Eupen	13.8	27.8	26.4	23.6	5.6	2.8
platteland	13.8	15.5	36.2	25.8	8.6	—

Het aantal personen dat in het geheel geen bezit naliet was klein. In het verstedelijkte centrum was de verdeling tussen zeer kleine, kleine en matige vermogens buitengewoon gelijkmatig: elke groep omvatte een kwart van de aangeslagenen. Op het platteland kwamen enerzijds minder 'zeer kleine' vermogens voor en anderzijds meer 'kleine' vermogens en waren er in verhouding iets meer 'matige' en 'aanzienlijke' vermogens geweest. Grote vermogens ontbraken op het platteland echter geheel. Deze berekeningen wijzen uit, dat de mogelijkheden om voldoende kapitaal te verwerven teneinde een landbouwbedrijf, al dan niet op gepachte grond, te exploiteren, gering waren. De

⁵⁹ L. F. Thomassin, *Mémoires statistique du département de l'Ourthe*, Liège 1879, p. 372-373.

⁶⁰ Knaepen, o.c., p. 111.

⁶¹ A.R.A.B., *Chambre des Comptes*, 2560-2568, Rekeningen van de domeinen van het Hertogdom Limburg van 1723-4 tot 1730-1, t.a.v. Mortemeye in Eupen, Balen en Henri-Chapelle.

kansen om zelfstandig een vroeg-industrieel bedrijf op te zetten, mag men derhalve niet hoog aanslaan.

Vermogens werden door velerlei omstandigheden bedreigd: het erfrecht schreef een gelijke verdeling van de nalatenschap over alle kinderen voor; oorlogen gingen met kapitaalverslindende verwoestingen gepaard, speciaal op het platteland. De gebrekkige gezondheidszorg en het optreden van epidemieën leidden vaak er toe dat vrouwen met kleine kinderen of wezen achterbleven, die het bedrijf dan maar overeind moesten zien te houden. Slecht beheer kon tot faillissement leiden. Zelfs als iemand al deze tegenspoed zijn deur voorbij zag gaan, konden de algemene economische omstandigheden hem nog lelijk parten spelen. Immers, die leidden telkens weer tot een uitholling van de financiële positie van bepaalde groepen. Over dit verschijnsel komen wij hierna nog te spreken. Eerst moet vermeld, op welke wijze de samenleving zich moeite gegeven heeft, voor hen die buiten hun schuld door tegenslag werden geplaagd, aantasting van het kapitaal - de basis van het economisch systeem - te voorkomen.

De gevolgen van het erfrecht werden ontkracht door een reeks algemeen geaccepteerde normen. Er werd op betrekkelijk late leeftijd gehuwd. Daardoor werd het kindertal laag gehouden. Er was veel - vaak vergeefs - verzet tegen seksuele relaties buiten het huwelijk. Religieuze gezelschappen namen heel wat jonge mensen op, die aan de huwelijksmarkt werden onttrokken. Een hechte familieband maakte het mogelijk, dat ongehuwden hun dagen sleten in het gezin van een van hun naaste verwanten.

De nadelige gevolgen van een oorlog werden afgekocht door het betalen van een vergoeding aan doortrekkende legerbenden. Aanvankelijk droeg de adel de lasten hiervan;⁶² later werden deze kosten door de dorpsbewoners gezamenlijk betaald.⁶³ De Staten van Opper-Gelder getroostten zich veel inspanningen om het land te vrijwaren van militaire overlast. Dit is een indicatie dat het afweren van deze last sedert het einde van de 16e eeuw werd beschouwd als een verantwoordelijkheid van het landsgezag.⁶⁴

De zorg voor weduwen en wezen moet in het bijzonder worden gewaardeerd. In de steden waren functionarissen aangesteld die toezicht er op hielden, dat het erfdeel van onmondigen onder geen beding vervreemd werd en dat zo weinig mogelijk kosten voor de opvoeding ten laste van het vaderlijk erfdeel werden gebracht. Op de dorpen bestonden daaromtrent geen collectieve regelin-

⁶² Bauduin en Jansen, o.c., p. 49.

⁶³ M. P. Gutmann, *War and rural life in the early modern low countries*, Assen 1980, p. 54-71.

⁶⁴ G. H. A. Venner, *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794*, Maastricht 1980, p. 133-142 en p. 168.

gen. Een nauwkeurig overzicht van de bevolking van het dorp Geulle omstreeks 1780 leert ons echter dat stamfamilies ontstonden, doordat grootouders, ooms en tantes met minder kinderrijke gezinnen de opvoeding verzorgden van de kinderen van hun overleden of buitenlands verblijvende verwanten.⁶⁵

Een strenge sociale controle moest er toe bijdragen verkwistingen en faillissementen te voorkomen. Drankzucht met fatale financiële gevolgen en dreigende faillissementen leidden herhaaldelijk tot plaatsing in een zinnelozenhuis. Een verkwistend leven ten koste van het familiebezit beschouwde men algemeen als een teken van het verlies van verstandelijke vermogens.⁶⁶ De samenleving in de laatste eeuwen van het Ancien Regime trachtte, zoals uit het voorgaande blijkt, de negatieve sociale gevolgen van allerlei maatschappelijke en persoonlijke moeilijkheden te neutraliseren. Ze trachtte het pyramidaal stratificatiemodel, dat sedert de late Middeleeuwen kenmerkend was geweest voor de verhoudingen op het platteland, te fixeren.

Op deze wijze kon men echter de bedreigingen, voortkomend uit de wisselende economische omstandigheden, niet de baas worden. De op- en neergang van de West-Europese economie leidde namelijk tot een ernstige aantasting van de sociale positie van bepaalde groepen op het platteland. De hier bedoelde economische golfbeweging is van zeer lange duur geweest. Er zijn drie perioden te onderscheiden: de late Middeleeuwen tot ongeveer 1500, de Nieuwe Tijd van 1500 tot 1735 en tenslotte de fase der proto-industrialisatie, die in Wallonië omstreeks 1830 werd opgevolgd door de moderne industriële samenleving, daarentegen in de Nederlandstalige delen van ons onderzoekgebied tot het einde van de 19e eeuw heeft voortgeduurd.⁶⁷ Hier kan volstaan worden met een korte schets van deze ontwikkeling omdat wij haar nog onlangs hebben beschreven in een uitvoerige studie.⁶⁸

De daling van de agrarische productiviteit in Nederlands Zuid-Limburg en de gehele Haspengouw in de late Middeleeuwen kan verklaard worden uit het bevolkingsverloop. Er was echter een groot verschil tussen de Vlaamse en de

⁶⁵ J. C. G. M. Jansen, Ongepubliceerd ms. over familierelaties in Zuid-Limburg.

⁶⁶ J. C. G. M. Jansen, Waanzin en repressie, De zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw, in *S.S.E.G.L.*, XXIII, 1978, p. 72-84.

⁶⁷ J. Craeybeckx, Les débuts de la révolution industrielles en Belgique et les statistiques de la fin de l'Empire, in *Melanges Offerts à G. Jacquemins*, Bruxelles 1968, p. 115-144 en H. van der Wee, De industriële Revolutie in België, in *Historische Aspecten van de economische groei*, Antwerpen 1972, p. 168-209.

⁶⁸ J. C. G. M. Jansen, Lange golven in de economische geschiedenis van Limburg, in *S.S.E.G.L.*, XXVI, 1981, p. 1-62.

Waalse streken. In Nederlandstalige gebieden werd een bijna perfecte negatieve correlatie aangetroffen tussen het productievolume in de graanteelt en de bevolkingsomvang. De productiviteit steeg naarmate meer mensen afvloeiden van het platteland naar de steden. De noodzaak tot emigratie hield verband met de daling der graanprijzen omstreeks 1425. Terzelfdertijd daalde het reële inkomen van de grondbezitters gestaag, aangezien zij hun inkomsten in natura ontvingen en bijgevolg steeds veel te veel graan op de markt brachten. Tussen 1425 en 1510 beliep deze daling ongeveer 60%. De grondeigenaren trachtten hun slechter wordende financiële positie op allerlei wijzen te compenseren,⁶⁹ onder meer door verhoging van pachten. Die maatregel maakte het voor talrijke dorpsbewoners onmogelijk uit hun kleine bedrijfjes nog voldoende inkomsten te halen om in leven te blijven. Zij weken uit naar de steden. Daar lagen redelijke ontplooiingskansen omdat de concurrentiepositie van handel en nijverheid verbeterd was als gevolg van de daling van de kosten van levensonderhoud.

In de Waalse gebieden heeft deze ontwikkeling zich op heel andere wijze voltrokken. Daar deed zich juist een heel hoge positieve correlatie tussen graanopbrengst en bevolkingstal voor. De omvang van de bevolking en de landbouwproductie daalde in hetzelfde tempo. Deze evolutie schijnt een nauwe samenhang te vertonen met het optreden van plattelandsnijverheid. Door de vestiging van textiel-, papier- en metaalbedrijven verslaptte bij een deel der bevolking de belangstelling voor de landbouw. De afzet werd beperkt tot de eigen regio. Sociale stagnatie manifesteerde zich. De uitvoer van granen viel stil; dit laatste beïnvloedde het prijsniveau. In het Vlaamse land daalde de prijs van haver en reaalsgoed, de goedkoopste graansoorten, sneller dan die van spelt, het goedkope Waalse graan. Zolang de fluctuaties in de aanvoer op de markt door langdurige pachtcontracten beperkt werden gehouden en de streek in het algemeen voor zijn eigen voedselvoorziening kon zorgen, daalden de prijzen steeds meer⁷⁰ en nam de daaruit voortvloeiende sociale druk toe.

In het eerste kwart van de 16e eeuw werden de prijzen van landbouwproducten weer hoger, eerstens als gevolg van de toenemende vraag in de steden, ten tweede door de verkorting van de pachttermijnen, die weer meer fluctuaties in de aanvoer op de markt veroorzaakte en ten derde door de verandering in de consumptiegewoonten, die tenderden naar het gebruik van goedkope graan-

⁶⁹ M. Malowist, *Croissance et regression en Europe, XIV-XVIIe siècles*, Paris 1972, p. 218-219.

⁷⁰ M. J. Tits-Dieuaide, *La formation des prix céréalières en Brabant et en Flandre au XVe siècle*, Bruxelles 1975, p. 253-254.

producten, zoals bier en brood en tenslotte - op een iets later tijdstip - door de overgang van akkerbouw naar veeteelt in het hertogdom Limburg. Deze ontwikkeling leidde tot toenemende financiële druk op de middengroepen die in landbouw en nijverheid werkzaam waren. Een merkwaardige tweeslachtigheid in de marktorganisatie was daaraan debet. Het prijsniveau voor granen in de Zuidelijke Nederlanden werd namelijk bepaald door de markt van Antwerpen. In monetair opzicht echter waren de Limburgse gewesten afhankelijk van Luik. De fluctuaties op die twee markten liepen niet met elkaar in de pas. De hoge inflatie te Luik veroorzaakte een achterstand in de reële waarde van de verkochte goederen in onze streken in vergelijking met Brabant. Dientengevolge werd de concurrentiekracht van handel en nijverheid aangetast. Men geraakte als het ware in een toestand van stagflatie. Veel leden van de middenklasse moesten hun zelfstandigheid opgeven. Door de invoering van het manufactuursysteem werden schippers, leerlooiers en textielhandelaren afhankelijk van ondernemers elders. De lonen van het personeel stegen sneller dan de inkomens van de meesters; de zelfstandigen werden uit de markt gedrukt. Hongersnoden die enkele malen volgden op monetaire stoornissen brachten het economisch evenwicht op een steeds lager niveau. Dit had ook gevolgen voor het platteland. Ook daar kwamen de middelgrote zelfstandige boeren het sterkst onder druk te staan.

Van 1580 tot het midden van de 17e eeuw volgde na bovengeschetste ontwikkelingen een zware economische crisis, die vooral de omgeving van Keulen, Maastricht en Namen heeft getroffen, maar Venlo, St. Truiden en het platteland van het oude hertogdom Limburg ook niet onberoerd liet. Het herstel na 1650 ging gepaard met een groot aantal innovaties in de landbouw. De bemesting werd geïntensiveerd, de verzorging van het vee en het rotatiestelsel werden verbeterd, producten die op de markt een slechte prijs opbrachten uit het teeltplan verwijderd, zodat de opbrengsten per hectare stegen. Die grotere productie verlangde meer ruimte in de schuren en dus nieuwbouw en een toenemende bereidheid om te investeren. Voorwaarden voor de invoering van al deze vernieuwingen waren naast de verbetering van de stallen, ook de uitbreiding van de beschikbare hoeveelheid weidegrond door de aanleg van huisweiden en tenslotte een vergroting van de veestapel. Er werd een zwaar beroep gedaan op de investeringsbereidheid van de boeren. Vooral de kleine pachters en de min of meer zelfstandige keuterboeren konden deze ontwikkeling niet volgen. Zij konden hun aandacht niet meer uitsluitend aan de landbouw wijden en waren gedwongen naar andere inkomstenbronnen uit te zien.⁷¹

⁷¹ J. C. G. M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*, Assen 1979.

De mogelijkheid om ook buiten de landbouw inkomsten te verwerven heeft tot een groei van de bevolking op het platteland geleid en een overaanbod van arbeidskrachten tot stand gebracht. De landarbeiders werden het kind van de rekening. Omstreeks 1640 pasten de grondeigenaren het dagloon van de landarbeiders niet langer aan het wisselend prijsniveau aan. Na 1675 begonnen zij de gemiddelde daglonen te verlagen, een maatregel die omstreeks 1740 werd versterkt. Door de nieuwe productietechnieken konden zij de werkzaamheden immers beter verdelen, zodat op arbeidskracht bespaard kon worden. Het aantal dagen, waarop zij landarbeiders lieten werken, nam omstreeks 1740 af. Het gemiddeld reëel inkomen van landarbeiders bedroeg in de tweede helft van de 18e eeuw nog maar de helft van wat het vijftig jaar eerder was geweest.

De groeiende aandacht van de plattelandsbevolking voor de nijverheid heeft allerm minst bijgedragen aan een evenwichtige inkomensontwikkeling. Zoals Abel heeft aangetoond,⁷² werden crises voornamelijk op de thuiswerkende arbeidskrachten afgewenteld. Telkens als de oogstopbrengsten gering waren, stelden de traditionele afnemers hun bestellingen uit. De thuiswerkers die het hoofd toch al nauwelijks boven water konden houden, zagen hun schamele inkomsten geheel wegvallen.

De mechanisatie van de nijverheid en de concentratie van de productie in fabrieken in het eerste deel van de 19e eeuw heeft voor het minst vermogende deel van de plattelandsbevolking geen voordeel opgebracht. De bedrijven verlieten het platteland en keerden terug naar de steden. Aken, Verviers, Luik en Maastricht werden de belangrijkste nijverheidscentra. De thuiswerkers werden gedwongen hun heil in de steden te gaan zoeken. Sommigen gingen zich er metterwoon vestigen en ondervonden de gevolgen van de toenemende verpaupering; anderen probeerden landbouw en industriële bedrijvigheid te combineren en pendelden. Het ontbrak hen echter in toenemende mate aan tijd zich intensief met de landbouw bezig te houden. Omstreeks 1830 nam de sociale stagnatie in de Limburgse landbouw ernstige vormen aan. De verwaarlozing der kleine landbouwbedrijven werd reeds eerder manifest.

Vatten we alles nog eens samen. Institutionele factoren hebben weinig invloed uitgeoefend op de sociale spanningen ten plattelande. Sedert de 12e eeuw erkenden eigenaars en pachters hun wederzijdse afhankelijkheid. In een soort joint venture trachtten zij gezamenlijk de regelmatig optredende moeilijkheden de baas te worden. Dit hebben ze tot in de 19e eeuw volgehouden. De dorpsleven was meestal in staat de gevolgen op te vangen van de be-

⁷² W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland*, Göttingen 1972.

dreigingen waaraan het individu bloot stond door grote aandacht te besteden aan het in stand houden van het bedrijfskapitaal. Algemene economische ontwikkelingen waren echter niet beheerbaar. Economische golfbeweging, chronisch kapitaalgebrek en plattelandsnijverheid speelden in dat proces een hoofdrol. Zij waren er de oorzaak van dat van de 14e tot de 16e eeuw vooral de (groot)grondbezitters in moeilijkheden geraakten. Hun financiële positie werd voortdurend aangetast. In de 15e eeuw slaagden de meest kapitaalkrachtigen er in hun problemen af te wentelen op de sociale middengroep. Deze maatschappelijke laag heeft tweehonderd jaar lang zware slagen te verduren gehad. In het midden van de 17e eeuw dreigde zij op het platteland geheel te verdwijnen. Op dat moment wist de middengroep op haar beurt de moeilijkheden af te wentelen op een onderliggende groep. Daardoor kon zij zich in de 18e eeuw weer enigszins herstellen. Dit gold speciaal voor de boeren. De positie van het agrarische deel van de populatie werd steeds sterker; met name zij, die hun levensonderhoud helemaal uit landbouwactiviteiten verkregen, geraakten in een veel betere positie. Van 1640 af werd de sociale druk verlegd naar diegenen die weinig of in het geheel geen inkomen hadden. Zij verpauperden in hun traditionele woonplaatsen op het platteland of in de steden tot dat zij zich aan het eind van de 19e eeuw begonnen te organiseren.

Deze ontwikkeling komt vooral tot uitdrukking in de investeringen ten plattelande, met name in de boerderijbouw. De leefomstandigheden uit het verleden kan men er nog aan aflezen. De boerderijen uit het verleden, die wij nu nog in het Limburgse aantreffen, weerspiegelen bijna zonder onderscheid een economische en sociale situatie die eerst in de 17e eeuw is ontstaan. Boerderijen die ouder zijn dan 1600 komen vrijwel niet meer voor, alhoewel men hier en daar in later uitgebouwde agrarische complexen nog onderdelen aantreft, waarvan gezegd kan worden dat zij uit de 15e of 16e eeuw stammen. Dit is vooral het geval bij vakwerkboerderijen, waar men gemakkelijk kon aanbouwen en uitbreiden. Deze boerderijen zijn aangepast aan een economische situatie uit die tijd. Zij zijn gebouwd volgens de eisen die de landbouw in de 17e en 18e eeuw stelde. De stallen zijn zo geconstrueerd dat een maximale hoeveelheid mest van goede kwaliteit verkregen werd, waarvoor heel wat offers werden gebracht, onder meer in hygiënisch opzicht. Ook stond de meel- en vleesproductie achter bij de mestproductie. De schuren werden zo gebouwd, dat de oogst met zo klein mogelijke verliezen aan graan bewaard en gedorst kon worden. Het goed bewaren van hooi en stro was van zoveel belang, dat het op de bouw en verbouw van schuren een doorslaggevende invloed uitoefende. De bedrijfsgebouwen zijn ingericht volgens de principes van een landbouwtechniek, waarbij de opbrengsten van een oogst in de allereerste plaats dienden om het eigen bedrijf in stand te houden en te kunnen voortzetten.

Het woongedeelte van veel historische boerderijen weerspiegelt de sociale component van de economische ontwikkeling op het platteland tussen 1640 en 1850. De sterk toegenomen inkomens van grote boeren verschaften hen een uitgesproken status in het dorp. Die status is in hun woning tot uitdrukking gebracht. Heel wat boerderijen werden eertijds met dit oogmerk verbeterd, vernieuwd, verruimd, verfraaid. De keuters daarentegen, wier positie steeds zwakker werd, volstonden met kleine, laag gezolderde, bedompte, slecht ingerichte woningen. Hun bedoeninkjes laten hun armoede en financieel gebrek zien.

Daaraan kan de huidige toerist zien hoe een der sociale lagen heel lang de onvoorspelbare veranderingen in het economische leven te dragen heeft gekregen. Hij vergisse zich echter niet. Bij toerbeurt heeft elke maatschappelijke groepering de gevolgen der wisselende omstandigheden ervaren. Het tijdvak waarin een bepaalde groep zware slagen te verduren kreeg, wordt overlapt door de periode, waarin een andere maatschappelijke laag het voornaamste slachtoffer was. Een strenge periodisering is niet mogelijk.